

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

М. Якубович* (м. Острів)

АЛЬ-ФАРАБІ ТА ЙОГО «КНИГА РЕЛІГІЇ». ПЕРЕКЛАД З АРАБСЬКОЇ, ПЕРЕДМОВА ТА КОМЕНТАРІ

Загальновідомим є той факт, що середньовічна філософська думка ісламського світу («мусульманська», «ісламська», «арабо-мусульманська» філософія) характеризувалася значним рівнем осмислення феномену релігії. Це було пов'язано не лише з релігійним забарвленням самої традиції чи суто релігійним світоглядом, а й з розумінням важливості тієї ролі, яку релігія відігравала та продовжує відігравати в мусульманських суспільствах. Одним із виявів цього феномену є тривалий розвиток історичних, доксографічно-апологетичних та власне філософських поглядів на явище релігії, його зміст, функції та роль. Релігія виступала в якості вихідного пункту цілої системи суспільних, культурних, економічних та політичних зв'язків, а тому однією з нагальних проблем середньовічної ісламської релігієзнавчої думки (так ми позначаємо традицію осмислення феномену релігії) була проблема категорій та дефініцій, пов'язаних зі змінними уявленнями про релігію взагалі¹¹¹. Значне розширення смислових горизонтів проблеми релігії було характерною рисою арабомовного перипатетизму, відомого на території ісламського світу як *фальсафа*. Саме цей напрям філософської думки ісламського світу, розвиваючи аристотелістичні та неоплатоністичні уявлення, першим почав розглядати монотеїстичну релігію в контексті соціальних, етичних, епістемологічних і метафізичних поглядів античних та елліністичних мислителів.

Одним із найголовніших представників арабомовного перипатетизму та неоплатонізму вважається «Другий вчитель»¹¹² Абу Наср Мухаммад бін

* Якубович М.М. – магістрант релігієзнавства, викладач-стажист кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія».

¹¹¹ В одній з перших арабомовних доксографічних праць, присвяченій, в першу чергу, раціоналістичній теології (*калям*) ісламського світу VIII-IX століть, значна роль відведена дискусіям навколо питань «віра» (*'іман*), «невір'я» (*куфр*), «послух Богу» (*та'а*), «непослух» (*му'асіййя*) «поклоніння» (*'ібада*) та ін. Див.: [Аль-'Аш'арі, Абу ль-Хасан. Макалят аль-ісляміїн уа іхтіляф аль-мусаллін. – Аль-Кагіра: Мактаба ан-нагда аль-місрійя, 1369/1950. – Т. 1, 2].

¹¹² «Першим вчителем» в арабському світі вважався Арістотель.

Тархан аль-Фарабі (871/872 – 950 рр.), перший мислитель ісламського світу, який спробував охопити філософську традицію тогочасної ойкумени в усій її цілісності, надавши філософії характеру історичної єдності¹¹³. Нова парадигма побудови філософських проблем перетиналася в працях аль-Фарабі як із особливостями арабського мислення (релігійно-правового та філософського), так і з характерними рисами ісламу та інших монотеїстичних релігій. Погляди «Другого вчителя» на релігію демонструють характерну для арабомовного перипатетизму авторефлексію в межах самої релігійної традиції, тобто намагання досягнути знання в усій своїй цілісності, незалежно від його природи – чи раціональної ('аклі), чи сприйнятої в релігійному одкровенні (*сама'і*). Неабияке зацікавлення такий спосіб вирішення епістемологічних проблем викликав у предстаників західної сходознавчої та історико-філософської науки. Тривалий час погляди аль-Фарабі на релігію розглядалися (і продовжують розглядатися) в контексті співвідношення «філософія» – «релігія»¹¹⁴, яке, варто зауважити, було лише частково характерне для філософської думки ісламського світу, перебуваючи в межах більш загальних дихотомій 'акль-накль («розум» – «релігійна традиція»)¹¹⁵ та 'ільм-'амаль («знання» – «дія»)¹¹⁶. Значний внесок у дослідження поглядів аль-Фарабі на феномен релігії належить цілій школі американських науковців, зокрема редактору багатьох праць «Другого вчителя» Мухсіну Магді¹¹⁷, а також його колегам та учням Чарльзу Буттерворту¹¹⁸ і Джошуа Паренсу¹¹⁹. Європейська історико-філософська наука також звертала особливу увагу на релігієзнавчі погляди аль-Фарабі, що знайшло відображення в працях Ніколаса Решера, Анрі

¹¹³ Madkour, Ibrahim. Al-Farabi // A History of Muslim Philosophy. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1963. – Vol. 1. – P. 456-457.

¹¹⁴ Див. бібліографію першого періоду вивчення філософського спадку аль-Фарабі у: [Rescher, Nicolas. Al-Farabi. An Annotated Bibliography. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1962].

¹¹⁵ Прикладом одного з найгрунтовніших досліджень цього співвідношення є праця традиціоналіста Абу ль-'Аббаса Ахмада бін 'Абд аль-Халіма ібн Таймійї (1263-1328 рр.) «Усунення протиріччя між розумом і традицією» [Ібн Таймійя, Ахмад Абу аль-'Аббас. Дар'у т-таруд аль-'акль уа н-накль. – Ар-Рійад: Джамі'а Мухаммад бін Са'уд аль-Іслямійя, 1411/1991. – Т. 1-11].

¹¹⁶ В арабському перипатетизмі сутність цієї дихотомії висловлював вже аль-Кінді (801-873 рр.): «метою знань філософа є досягнення істини, тоді як метою його вчинків ('амаль) є відповідність цих вчинків істині» [Аль-Кінді, Абу Йусуф. Фальсафа аль-Ауваля // Тахкік Мухаммад 'Абд аль-Гаді Абу Ріда. – Аль-Кагіра: Дар аль-фікр аль-'азмі, 1369/1950. – Т.1. – С. 97].

¹¹⁷ Див., напр., його працю: [Mahdi, Muhsin. Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. Chicago: Chicago Univeristy Press, 2001].

¹¹⁸ Alfarabi the Political Writings: Selected Aphorisms and Other Texts / Tr. by Ch. E. Butterworth. – NY: Cornel Univeristy Press, 2001.

¹¹⁹ Parens, Joshua. An Islamic Philosophy of Virtuous Religions: introducing al-Farabi. – NY: State University of New York Press, 2006.

Корбіна¹²⁰, Массімо Кампаніні¹²¹. Достатньо ґрунтовно – можливо, навіть ґрунтовніше, ніж на Заході – погляди аль-Фарабі на релігію вивчені арабськими істориками філософії, серед яких варто відзначити Ібрагіма Мадкура¹²², ’Алі Бумельхама¹²³, Заїда Са’їда¹²⁴, Ібрагіма ’Атти¹²⁵, які наголошували на «конформізмі» (*тауфікійя*)¹²⁶ філософської думки «Другого вчителя». Варто відзначити, що більшість авторів – як західних так і східних – продовжують розглядати релігієзнавчі надбання аль-Фарабі в контексті співвідношення філософії та релігії або «розуму» і «традиції», досить часто ігноруючи ширший зміст проблеми, оминаючи релігію як *самобутній, цілісний та надзвичайно цінний феномен*, тобто позицію, яку займав сам «Другий вчитель».

Створивши першу в історії філософської думки мусульманського світу теорію ідеальної держави¹²⁷, аль-Фарабі вбачав у завданні мешканців цього суспільства (*мадіна* – «місто», відповідник грецького *поліс*) досягнення щастя, тоді як це «справжнє щастя» (*ас-са’ада фі ль-хакіка*) «неможливе в цьому житті, але є можливим у наступному житті, яке прийде після цього життя»¹²⁸. Саме по собі щастя – «мета, до якої прагне кожна людина»¹²⁹ – реалізується в особистому та колективному бутті через емотивно-діяльнісну та пізнавальну практику, зміст якої вираженій у трискладовій структурі – «моральних вчинках» (*аль-аф’аль аль-фаділя*), «належних станах душі» (*’ауварід ан-нафс ’аля ма йанбагі*) і «здатності до

¹²⁰ Corbin, Henry. *Histoire de la Philosophie Islamique*. – Paris: Gallimard, 1964.

¹²¹ Al-Farabi, Abu Nasr. *La citta virtuosa / Introduzione, traduzione e note a Massimo Campanini*. – Milano: Rizzoli, 1996.

¹²² Див., наприклад, вже цитовану вище статтю в англomовному двотомнику, присвяченому мусульманській філософії («A Muslim Philosophy»): [Madkour, Ibrahim. *Al-Farabi // A History of Muslim Philosophy*. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1963. – Vol. 1. – P. 450-469], а також фундаментальну працю «Ісламська філософія: метод та відповідність йому»: [Мадкур, Ібрагім. *Фі ль-фальсафа аль-іслямійя: мінгадж уа татбіка-гу*. – Аль-Кагіра: Дар аль-Ма’руф, [б. д.]. – Т.1-2.

¹²³ Редактор багатьох арабомовних видань та перевидань праць аль-Фарабі. Досить велику роль поглядам «Другого вчителя» на релігію Алі Бумельхам присвятив у своїй монографії «Арабська філософія: проблеми та вирішення»: [Бумельхам, ’Алі. *Аль-Фальсафа аль-’арабійя: мушкілят уа ль-хулуль*. – Бейрут: Му’асаса ’Із ад-Дін, 1414/1994].

¹²⁴ Заїд, Са’їд. *Аль-Фарабі*. – Аль-Кагіра: Дар аль-Ма’руф, [б.м.].

¹²⁵ ’Атта, Ібрагім. *Аль-Інсан фі ль-фальсафа аль-іслямійя (намузадж аль-Фарабі)*. – Аль-Кагіра: Аль-Гійя аль-Місрійя аль-’амма лі ль-кітаб, 1993.

¹²⁶ Мадкур, Ібрагім. *Фі ль-фальсафа аль-іслямійя... – Т. 2. – С. 154-160.*

¹²⁷ Концептуально вона мала платонівський зміст, хоча в дійсності поєднала в собі цілий спектр автохтонних ісламських уявлень про політику та соціум.

¹²⁸ Аль-Фарабі, Абу Наср. *Іхса’ аль-’Улум*. – Бейрут: Дар уа Мактаба аль-Гіляль, 1996. – С. 79, 80.

¹²⁹ Аль-Фарабі, Абу Наср. *Рісала ат-танбіг ’аля сабіл ас-са’ада*. – ’Амман: Джамі’а ль-Урдунійя, 1987. – С. 178.

розрізнення» (*джауда ат-тамійіз*) між істиною та хибою¹³⁰. Якщо остання характеристика індивіда спрямована на розвиток логічного мислення та побудови раціоналізованої картини світу, то дві перших особливості «досконалої людини» (*аль-інсан аль-каміль*)¹³¹ яскраво корелюють з відповідними релігійними уявленнями, що й зумовлює їхню важливість у «доброчесному місті». Осмислюючи релігію в контексті епістемологічної та праксеологічної проблематики, тобто намагаючись встановити її пізнавальну та практичну цінність, аль-Фарабі створює своєрідну класифікацію релігійних вчень («оманлива релігія», «нерозумна релігія», «доброчесна релігія»). Окрім того, він виокремлює в структурі самої релігії два функціональних компоненти, до яких належить *калям*, тобто апологетика, а також *фікг* – релігійне право, спрямоване на екзегетико-герменевтичне витлумачення текстів. Свої погляди на релігію «Другий вчитель» викладає у багатьох працях, проте найповнішим (хоча й найкоротшим) викладом цих ідей є *Кітаб аль-Мілля* – «Книга релігії». В цьому невеликому (25 ст. у виданні Мухсіна Магді¹³²) трактаті аль-Фарабі розглядає проблему встановлення дефініції феномену релігії, його історичний розвиток, зв'язок із політикою, змістовно-смісловне наповнення, пізнавальний та діяльнісний виміри. Текст «Книги релігії» відкриває значні перспективи не лише для реконструкції концептуальних особливостей арабомовного перипатетизму та інших напрямів філософії ісламського світу, а й для інтерпретацій сучасних феноменів мусульманського соціокультурного дискурсу, в якому релігія продовжує відігравати визначальну роль.

Україномовний переклад *Кітаб аль-Мілля* – перша праця аль-Фарабі, перекладена українською мовою з арабського оригіналу – виконана нами за виданням Мухсіна Магді [Аль-Фарабі, Абу Наср. *Кітаб аль-Мілля* / Тахкік Мухсін Магді. Таба' ас-санійя. – Бейрут: Дар аль-Машрік, 1991. – С. 41-66]. Окремі поняття та категорії, які аль-Фарабі застосовує в «Книзі релігії», автор презентованого перекладу обговорював з професором Мерілендського університету (Maryland, USA) Чарльзом Буттервортом, перу якого належить англійськомовний переклад цієї праці [NY: Cornell Univeristy Press, 2001].

¹³⁰ Там само. – С. 178-185.

¹³¹ На думку видатного арабського мислителя ХХ ст. 'Абд ар-Рахмана аль-Бадаві, ідея про досконалу людину (яка відповідала гностичним уявленням доби еллінізму про *τελειος ανθρωπος* – «Божественну людину») в культурно-релігійному дискурсі арабського середньовіччя грала роль смислової основи мусульманського гуманізму. Див.: [Аль-Бадаві, 'Абд ар-Рахман. *Аль-Інсанійя уа ль-вуджудійя фі ль-фікр аль-'арабі*. – Аль-Кувейт-Бейрут: Уакалля аль-Матбу'ат, Дар аль-Калям, 1403/1982. – С. 11-109].

¹³² *Кітаб аль-Мілля уа нусус ухра*. – Бейрут: Дар аль-Машрік, 1991.